

OCENE I PRIKAZI

Naučna kritika:

UDC:

821.163.41.09 Томић С.(049.32)

Milena Dragičević Šešić*

UNESKO katedra za kulturnu politiku i menadžment

Univerzitet umetnosti

Beograd

SLAVA I MOĆ ZABORAVLJANJA – NEVIDLJIVOST ŽENA U SRPSKOJ KULTURI

(Svetlana Tomić, *Slavne i ignorisane: ka kritičkoj kulturi pamćenja*, Beograd:
Alfa BK Univerzitet, Fakultet za strane jezike, 2018)

Akademski naučna produkcija u Srbiji može da računa samo na nekoliko profesionalnih izdavača (CLIO, Akademski knjiga, XX vek, Arhipelag, Prometej, Mediteran, Orion Art, Heraedu koja organizuje i festival humanistike FESK... uz najmoćnijeg izdavača koji jedini nije sasvim sputan tržišnim okolnostima - Službeni glasnik). Kako tržište ne može da pokrije prodajom knjiga ni troškove štampe, i ovi izdavači računaju na pomoć koju štampi ovih knjiga daje Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, i često nisu spremni da ulažu u produkciju dela za koja se unapred može proceniti da će teško ostvariti dobar rezultat na tržištu. Stoga se brojni naučni rezultati štampaju kao samizdati fakulteta i instituta, što ima, pored pozitivnih, i brojne negativne strane – jer takve naučne knjige obično ne dobiju profesionalnu opremu (redakturu, lekturu i korekturu, indeks itd.), distribuciju a ni adekvatnu akademsku naučnu kritiku.

* msesic@gmail.com

Istovremeno, sistem vrednovanja naučnog rada, prikazu knjige (koji nije vrednovan kao naučna kritika, a trebalo bi) ne daje značaja i time se rasprava unutar naučne, ali i šire javne intelektualne zajednice ne stimuliše. Stoga smatram svojom ličnom obavezom da pišem o knjigama koje donose nove ideje, nova saznanja i koncepte, i koja mogu biti od interesa i izvan uže disciplinarne zajednice naučnika humanističkih nauka.

Kultura sećanja i predstavljanja srpskog identiteta jesu teme kojima je zajednica naučnika u domenu humanistike posvetila veliku pažnju u prethodnom periodu (2011-2019). Projekti: Politike društvenog pamćenja i nacionalnog identiteta: regionalni i evropski kontekst (179049); Identitet i sećanje: transkulturalni tekstovi dramskih umetnosti i medija (Srbija 1989-2014) (178012); Književstvo - teorija i istorija ženske književnosti na srpskom jeziku do 1915. godine (178029); Srpsko usmeno stvaralaštvo u interkulturalnom kodu (178011); Predstave identiteta u umetnosti i verbalno-vizuelnoj kulturi novog doba (177001); Identiteti srpske muzike od lokalnih do globalnih okvira: tradicije, promene, izazovi (177004); Identiteti srpske muzike u svetskom kulturnom kontekstu (177019); Strategije identiteta: savremena kultura i religioznost (177028); Kulturno nasleđe i identitet (177026) *de facto* su projekti koji proučavaju politike pamćenja i daju doprinose novoj kulturi sećanja.

I knjiga Svetlane Tomić, iako nastala u okviru interdisciplinarnog naučnog projekta Rodna ravnopravnost i kultura građanskog statusa: istorijska i teorijska utemeljenja u Srbiji (47021), suštinski je dala rezultat koji se može upisati u domen kulture sećanja i koja bi trebalo da bude važan dokument u oblikovanju budućih javnih politika u ovom domenu.

Knjiga Svetlane Tomić stavlja u centar pažnje slavne žene južnoslovenske kulture 19. i 20. veka te diskutuje njihovu (ne)prisutnost u savremenoj kulturi pokušavajući da odgovori na pitanje: Zašto su žene iz prošlosti, koje su dale značajan doprinos srpskoj kulturi, i bile poštovane i slavne, nestale iz javnog pamćenja? Koji su to uzroci koji utiču da dolazi do brisanja njihovih uloga iz kolektivnog pamćenja, da ih nema u programima ključnih nacionalnih predmeta (književnosti i istorije), da ih nema na spomenicima i u drugim oblicima memorijalnih praksi (imenovanja ulica, trgova, mostova, nagrada itd.)? Veliki doprinos ove knjige leži u činjenici da Svetlana Tomić pokazuje, i to dokumentuje, kako su istaknute žene u prošlosti bile pamćene i promovisane i tokom svog života i neposredno nakon svoje smrti. O njima se pisalo u periodici, leksikonima i enciklopedijama, posvećivane su im antologije, knjige... Tako je glavna teza Svetlane Tomić da istaknute žene nisu bile tek zaboravljene, već da su bile sistematski i dosledno ignorisane od onih činilaca u društvu koji imaju društvenu moć i javne funkcije kojima se kodifikuje i promovise znanje. Stoga ona pokazuje da je ovde reč o procesu ignorisanja kao delu *antiznanja*, antiepistemologije kao veštine

udaljavanja i iskrivljavanja znanja. Ona pokazuje da je ovde reč o svesnom izbegavanju i omalovažavanju uloge istaknutih žena u istoriji, pretvaranjem da ne postoje naučni i drugi izvori o njima, te da se o njima suštinski veoma malo zna. Istovremeno, Svetlana Tomić pokazuje da institucionalni korektivni pokušaji, koje su tokom istorije najčešće inicirale same naučnice, ne uspevaju da utiču na promenu kanona i obrazaca studijskih programa kako srpske književnosti tako i istorije.

U prvom poglavlju knjige, u seminalnom radu „Žene, pamćenje i istorija“, Svetlana Tomić ukazuje na dve grupe problema: nepouzdanost akademskog znanja usled manipulacije pamćenjem; i epistemicid (zatiranje postojećeg znanja), memoricid (zatiranje sećanja na važne žene), i matricid (zatiranje nasleđa žena od strane samih žena). Da bi to dokazala, autorka istražuje „srpske norme istorije i kljiževnosti“ kojima se ne tolerišu sećanja žena, čak ne samo u udžbenicima istorije već i u novim istorijskim monografijama ili spomenicama poput one o Matici srpskoj (2014) u kojoj najvažnije žene nisu ni pomenute, pa čak ni ime Marije Trandafil, zadužbinarke koja je značajno pomogla upravo tu ustanovu, a zbog svojih zasluga u prošlosti bila je odlikovana, dakle društveno priznata. Čak ni Milica Stojadinović Srpkinja nije dobila mesto koje zaslužuje u udžbeničkoj literaturi, a da se ne govori o drugim istorijskim ličnostima koje su vremenom sve više i više isključivane da se u najnovijoj udžbeničkoj literaturi uopšte ne pominju. Isključivane su ne samo umetnice, književnice, već i istoričarke, kritičarke i teoretičarke. Zasluga je Svetlane Tomić što je analizirala i domaću i svetsku literaturu koja se bavi ovim fenomenom, pokazujući kako do istog zaključka dolazi i poljska slavistkinja Magdalena Koh (ona zapaža da istoričari srpske književnosti tokom vremena redukuju znanja o srpskim književnicama sa početka 20. veka).

Kako sam podnaslov knjige glasi „Ka kritičkoj kulturi pamćenja“, to se Svetlana Tomić trudi da u ovoj knjizi ne zaboravi nijednu od svojih prethodnica, a i prethodnika – od Slobodanke Peković, koja 70-ih godina pokreće sistematsko izučavanje ignorisanih grupa kulturnih stvaralaca (književnice, emigrantski pisci itd.), do Biljane Dojčinović, koja danas rukovodi projektom „Knjiženstvo“ i Daše Duhaček koja vodi projekat „Rodna ravnopravnost i kultura građanskog statusa: istorijska i teorijska utemeljenja u Srbiji“. Rezultate svojih istraživanja Svetlana Tomić prikazuje i kroz tabele koje ističu znanje koje je postojalo početkom veka i savremenog rezultata – normativističkog poricanja postojanja autorki i njihovog mogućeg doprinosa srpskoj pisanoj kulturi. Te tabele ukazuju na „demokratski deficit“, neravnopravnost pa i mizoginiju, te je cela knjiga Svetlane Tomić pledoaje za reformu procesa kulturnog sećanja na svim akademskim institucijama, a posebno na Katedri za srpski jezik i književnost Filološkog fakuleta koju autorka smatra „obrazovnom naučnom matricom prema čijim se standardima upravljaju katedre drugih univerziteta u zemlji i van nje“. Autorka podvlači koliko je važno vratiti potisnuto sećanje (obnoviti poništenu prošlost)

i kakvu ulogu u tome može da ima ispisano autobiografsko sećanje (autobiografsko pamćenje) kao i niz artefakata koji bi omogućili prenos sećanja (ulične mreže glavnih gradova, urbana toponimija, spomenici u svim gradovima Balkana reflektuju patrijarhalnu političku ideologiju i potpuni monopol patrijarhalnog sećanja).

Svetlana Tomić daje veoma konkretne primere koji dokazuju sistemsko ignorisanje žena i njihovog nasleđa, poput priče o Srpskoj Crnji, mestu u kome se učvršćuje sećanje na velikog pisca i slikara Đuru Jakšića ali ne i sećanje na prvu srpsku pripovedačicu i romansijerku, Dragu Gavrilović. Dve fotografije dve rodne kuće u istom mestu pokazuju dve politike sećanja: jedna koja vodi računa i obnavlja materijalni objekat, uz njega organizuje i svečanost, *Liparske večeri*, da bi se delo Đure Jakšića pamtilo i stalno vrednovalo, i druga, politika zaborava koja ignoriše kuću Drage Gavrilović kao i njeno delo. Sličnu sudbinu ima i njihova rukopisna zaostavština: delo Đure Jakšića se čuva, kao i sve uspomene vezane za njega širom Srbije, a delo Drage Gavrilović prepušta zubu vremena i zaboravu.

Posebno važan deo ovog teksta odnosi se na autobiografiku važnih žena 19. i 20. veka, od dnevnika Anke Obrenović i Milice Stojadinović Srpskinje, do glavnih akterki feminističkog pokreta, Pauline Lebl i Katarine Bogdanović. Svetlana Tomić uočava da autorke izbegavaju da jasno napišu zašto pišu o sebi, jer često pišu na nagovor neke druge osobe, osećajući stalno zebnju - kakva će biti reakcija društva o ženi koja misli da je njeno svedočenje važno. Iako se za Milicu Stojadinović i Kraljicu Nataliju može pretpostaviti da su svesno pisale ne bi li se suprotstavile slici koja se o njima stvarala u javnosti, i koje su samosvedočenjem nastojale da sebe uvedu u javno, kolektivno pamćenje, ni one a ni druge autorke autobiografskih zapisa nisu uspele da svojim pisanjem utiču na promenu kanona. Već 1926. Anica Savić Rebac piše da je „skoro nemoguće nabaviti dnevnik Milice Stojadinović Srpkinje“, iskazujući nadu da će se knjiga ponovo štampati, do toga dolazi tek 1985. godine. Na sličan način memoari Kraljice Natalije bili su poznati uglednim istoričarima i početkom 20. veka, ali tekst ulazi u javnost tek kada ga, krajem 20. veka, objavljuje Ljubinka Trgovčević. Konsekventno analizirajući ovakve fenomene, Svetlana Tomić ukazuje i na one (uglavnom naučnice) koje su svojim radom nastojale da se suprotstave politikama zaborava, no u tome nisu imale mnogo uspeha jer je očito institucionalnu težinu imalo patrijarhalno mišljenje i ocena. Kao karakterističan primer, Svetlana Tomić navodi da su srpske književnice 1913. godine dokumentovale postojnje 152 autorke, a njihov savremenik Jovan Skerlić 1912. i 1914. navodi samo jednu autorku – Milicu Stojadinović Srpkinju koja jedina i ostaje, isto tako periferno, u srpskom književnom kanonu do danas, dok je 151 autorka otišla u zaborav.

Svetlana Tomić uočava i da u svojoj autobiografici, slavne a zaboravljene žene srpske prošlosti ne samo što donose važne autobiografske detalje, već pišu i o drugim

značajnim ličnostima svoga vremena, i muškarcima i ženama (autobiografije i dnevnici autora ignorišu važne žene u svom ebeleženju relevantnih pojava i događaja). Tako dnevnici, memoari i pisma slavnih žena srpske prošlosti postaju svojevrsna kontrasećanja koja bi bila neophodno što pre uključiti u akademska istraživanja, javni i kulturni život. To su oni dokumenti koji moraju da budu korišćeni u korigovanju današnjih oficijelnih znanja i politika sećanja.

Knjiga navodi i velike otpore i strategije osporavanja, blokiranja, koje su ove žene dokumentovale u svojim dnevnicima. U predgovoru druge knjige svog dnevnika, Milica Stojadinović ostavlja napomenu o ozbiljnom kršenju ugovora; Draga Gavrilović pokušava ali ne uspeva da objavi roman kao knjigu; Jelena J. Dimitrijević žali se na brojnost štamparskih grešaka kojih nije bilo u rukopisu itd. Istovremeno, Svetlana Tomić uočava i tri strategije koje su žene primenjivale kako bi se suprotstavile dominantnoj praksi osporavanja i ignorisanja: 1) one reaguju, pišu pisma, polemišu kako sa svojim urednicima i kritičarima, tako i sa glasinama (javno blaćenje Drage Gavrilović da je luda); 2) uprkos činjenici da u to vreme društvena istorija žena nije legitimno polje istraživanja, žene se bave drugim ženama, pišu o njima, o susretima sa značajnim književnicama, oblikujući čak i transkulturalna sećanja (tako Milka Aleksić Grgurova u svojoj priči čuva sećanje na humanitarku Marfu Sabinjinu); 3) traženje podrške moćnih (naročito urednika časopisa, uglednih akademskih figura, značajnih domaćih i inostranih javnih ličnosti).

Drugi tekst u ovom poglavlju jeste empirijska analiza prisutnosti slavnih žena južnoslovenske kulture 19. i 20. veka u *Maloj enciklopediji Prosveta* koja se u svom vremenu smatrala knjigom koja rezimira oficijelne stavove i mišljenja. Poredeći sa brojem žena koje su našle svoje mesto u predratnim narodnim enciklopedijama i leksikonima, svakako da je ova, *Mala enciklopedija*, napravila iskorak. Kao najbrojnije u 19. veku izdvajaju se književnice (18) i glumice (16), a zatim idu slikarke (5), političke radnice (4) i dvorske ličnosti (2). U 20. veku i dalje su najviše izdvojene glumice (33), književnice (30), a priključuju im se i žene sa novim profesijama: operске pevačice (19), univerzitetske profesorke (18), političke radnice (17), slikarke (16). Svetlana Tomić ukazuje da taj pregled pokazuje ne samo novi stepen vidljivosti žena u društvu, već je i odraz emancipatornih politika društva. Ipak, u odnosu na muškarce, žene su mnogo ređe predstavljene portretom, sem žena narodnih heroja iz Drugog svetskog rata, i delimično glumice. Autorka postavlja pitanje: „Šta zapravo znači neprekidno susretati fotografije glumica ali ne, na primer, naučnica ili književnica?“ To dalje produbljuje svojim iščitavanjem sistema nagrađivanja žena i njihovog kasnijeg pamćenja i slavljenja u kulturi. Svetlana primećuje da kod znatnog broja žena nisu pomenute važne nagrade i odlikovanja koje su dobile za života. Autorka takođe primećuje da je 19. vek imao rodno senzitivniji jezik u označavanju imenica zanimanja

za žene dok, u samoj enciklopediji, rodno senzitivnan jezik se ignoriše. Te politike predstavljanja *Male enciklopedije* ukazuju na rodnu neravnopravnost, a istovremeno predstavljaju politiku tokenizma koja u biti ne rešava pitanje neravnopravnih odnosa već ih čak zamagljuje jer stvara privid jednakosti i uključivanja. Sama lista imena žena koje su dobile odrednicu u enciklopediji i njihovo razvrstavanje po profesijama i epohama objavljena u prilogu br. 1 ovog teksta po sebi je važan doprinos ove knjige, jer omogućava čitaocima i čitateljicama da i sami, na svoj način, vrše pregrupisanja i analize, obraćaju pažnju na sadržinu odrednice te reči kojima se neka od slavni žena opisivala.

Drugo poglavlje bavi se temom popularne kulture i proizvodnjom slave. Studije slave (*celebrity studies*) i teorija popularne kulture nove su naučne discipline i najčešće se koriste savremenom audiovizuelnom produkcijom u svojim empirijskim istraživanjima. Smatrajući da je slava pamćenje, prepoznavanje i izdvajanje lika i ličnosti neke osobe korišćenjem najrazličitijih medijskih strategija, Svetlana Tomić posmatra različite načine postajanja slavnom, uočavajući osam postupaka „ulaska u javnu sferu“, i 19 strategija uobličena slave. Kako se opredelila za žene srpske kulture 19. veka, pre svega književnice, to se u prvih osam strategija „ulaska u javnu sferu“ uglavnom nalaze oni oblici delovanja koji su važni i mogući u domenu knjige i književnosti ili nauke: dizajn naslovne strane (knjige Milice Stojadinović obavezno su na naslovnoj strani imale njen nadimak Srpkinja, nekad čak i sasvim istaknut), cirkulacija portreta slavne osobe (portretne razglednice slavni ljudi u Srbiji štampane su u periodu 1895-1914. s osnovnim ciljem da se „memorišu u svesti zajednice kao uzor“), pojava imena slavne osobe, slike slavne osobe uz faksimile rukopisa i autograme (sama Milica Stojadinović bila je veoma nezadovoljna odštampanim likom u listu „Putnik“ i javno reaguje; Anastas Jovanović radi portret koji se kasnije izuzetno reprodukuje uprkos nezadovoljstvu same Milice), biografski tekst u štampi (ovde se navodi slikotekstovni portret Milke Grgurove u „Bosanskoj vili“ 1896.), biografski tekst koji piše član porodice (Ljubica Pavlović, sestričina Milice Stojadinović, 1912. u listu „Žena“ ostavlja dragocene podatke o životu i radu ove pesnikinje), memoari ili drugi samodokumentaristički tekst (memoari Savke Subotić ili knjiga Ikonije Kljajić Simić o Katarini Milovuk, brojni „albumi“ i spomenari itd.), i proizvodi masovne potrošnje sa tekstom ili slikom (razglednica, ili božićne čestitke sa likovima slavni osoba – dopisna karta sa likom Milice Stojadinović Srpkinje; nalepnice za knjige i poštanske marke – tek se u novije vreme pojavila marka sa likom Milke Grgurove; almanasi i kalendari sa fotografijama slavni žena; svi drugi artefakti poput postera, odeće tj. majice sa likovima žena ili drugim predmetima svakodnevnne upotrebe poput blokčića ili kalendara nisu zastupljeni u srpskoj kulturi).

Kako Svetlana Tomić primećuje, 19 teorijskih modaliteta od kojih zavisi slava i kojima se slava uobličava i dalje gradi tek su marginalno prisutne u srpskom društvu, a i oni su često zavisni od patrijarhalnih tradicija i mogućnosti koju oni nude (muževljev moćan položaj u društvu, posedovanje posebnog društvenog statusa, posedovanje složenog društvenog identiteta, jaka mreža poznanstava, članstvo u književnim i drugim društvima, učestvovanje u oblikovanju javnog mnjenja, javna odlikovanja i nagrade, književne nagrade, lični pokloni vladara, obeležavanje jubileja, organizovanje javnih promocija svojih knjiga, štampanje njima posvećenih spomenica, organizovanje izložbi, predavanja, naučnih konferencija, zbornika, zastupljenost u antologijama, udžbenicima i čitankama, spomeničko obeležavanje i ponovno objavljivanje dela).

Posebnu pažnju Svetlana Tomić posvećuje albumu „Srpkinja“ objavljenom 1913. u Sarajevu, kao prvom albumu zaslužnih žena u srpskoj kulturi. Ovaj album su napravile žene zbog žena i za žene, za žensko sećanje sa ciljem da se ispravi dotadašnji odnos prema sećanju na značajne žene i uspostave novi modeli njihovog javnog pamćenja. Ona pokazuje kako je ovaj album, zanemaren u kulturnoj javnosti, pa čak i u književnoj istoriji, značajan i za razumevanje ženskog pokreta i samoosvećenja žena jer je višestruko povezan upravo sa Milicom Stojadinović Srpkinjom i 1905. godinom, kada se u javnosti pojavio tekst o njenom propalom grobu i postepenom gašenju sećanja na njeno delo. No činjenica jeste da su ovim albumom žene – autorke napravile spomenik i njoj i svim drugim slavnim ženama srpske prošlosti. Svetlana Tomić ukazuje na neophodnost razumevanja konteksta toga vremena i posebno na pežorativan odnos koji je akademski svet imao prema ženama, te je Skerličeva kritika bila okidač za samoorganizaciju književnica koje su se ovim delom suprotstavljale vladajućem kanonu.

U trećem i poslednjem poglavlju knjige predstavljene su dve značajne, a relativno nepoznate autorke srpske književnosti (Anđelija L. Lazarević i Jelena J. Dimitrijević) te ukazano na značaj engleskog prevoda romana „Mrena“ Milice Mićić Dimovske, s posebnim akcentom na „intervencionizam“ inostranih slavistkinja. Meni je posebno značajan ovaj treći tekst jer ukazuje na nekoliko zanemarenih pitanja u srpskoj kulturnoj javnosti. Kolika je važnost prevoda naših dela na engleski jezik, sigurno je pitanje oko koga nema dvojbe, ali je činjenica da u našoj široj kulturnoj javnosti nisu dovoljno poznati prevodioci, a posebno prevoditeljke i slavisti teoretičari koji u skladu sa svojim stanovištima na drugačiji način, potpuno objektivno i vankanonski prilaze proučavanju literature u Srbiji i drugim prostorima našeg zajedničkog jezika. Tako Svetlana Tomić ističe značaj Silije Hoksvort i njene studije „Voices in the Shadows: Women and Verbal Art in Serbia and Bosnia,,“ zatim Magdalene Koh „Kada sazremo kao kultura: stvaralaštvo srpskih spisateljica na početku 20. veka: kanon – žanr - rod“, te američke slavistkinje Sibelan Forster koja je prvi naučni članak posvetila Isidori

Sekulić, a nedavno ukazala i na nedostatak prevoda srpskih književnica, pa se sama odlučila da nakon nekoliko priča prevede i roman „Mrena“ Milice Mičić Dimovske. Svetlana Tomić analizira višestruko marginalnu poziciju Milice Mičić Dimovske i uočava šta je sve srpska kultura dobila engleskim prevodom „Mrene“, a to su, pored samog romana, i značajni tekstovi: „prodorno analitičan“ predgovor Jasmine Lukić i tri teksta same prevoditeljke Sibelan Forester koji čitaocima daju uputstva za izgovor srpskog jezika, tri liste sa objašnjenjima likova u romanu, političkih organizacija i istorijskih ličnosti, te kratku napomenu. Već naslov predgovora Jasmine Lukić „O društvenom slepilu u vremenima krize“ ukazuje na značaj „Mrene“ i njenu političku snagu (dobrovoljno slepilo na raspad Jugoslavije, kamuflirane ideologije, neuspeh tranzicije...), dok teorijskim feminističkim diskursom osvetljava i narativne strategije i rodnu poziciju Dimovske. Izuzetna analiza kvaliteta i snage prevoda udužena je sa problemskom analizom recepcije dela Milice Mičić Dimovske (optužena u kulturnoj javnosti Srbije da je strani plaćenik), te ukazuje na kapacitet autorke Svetlane Tomić da dela srpskih književnica, kako onih iz 19. i 20. veka tako i onih najsavremenijih, posmatra u kontekstu njihovog vremena, političkih i kulturnih prilika, i da omogući čitaocu koji ne raspolaže ni metodološkim znanjima, ni poznavanjem rodne teorije, shvati procese koji su mogli učiniti jednu Milicu Stojadinović Srпкиnju istovremeno slavnom i ignorisanom, a Milicu Mičić Dimovsku nagrađivanom i obezvređivanom u isto vreme.

Knjiga „Slavne i ignorisane: ka kritičkoj kulturi pamćenja“ važan je doprinos revalorizaciji učešća žena u konstituisanju srpske kulture i istinski pledoaje za promenu javnih politika u Srbiji, kako onih u domenu obrazovnih i naučnih politika (promene kanona i uvrščivanje dela umetnica i naučnica u odgovarajuće kulturne istorije), tako i onih u domenu kritičke kulture pamćenja koje se (ne)vode pri ministarstvima kulture i sekretarijatima za kulturu srpskih gradova u kojima su doprinosi žena ignorisani i zaboravljeni.

Datum prijema: 21.10.2020.

Datum ispravki: /

Datum odobrenja: 22.10.2020.